

**İLK ÖZERK ERMENİ HÜKÜMDARLARI OLDUĞU İDDİA EDİLEN
YERVANDUNİLER (MÖ 585-189)**

*Neziha KOÇ
**Ayhan YİĞİT
***Umut YENMEZ
****Kaderim BOYACI
*****Damla İNCEOĞLU
*****Zehra Gözde GEDİK

Makale Türü : Araştırma Makalesi
Makale Gönderme Tarihi :30.11.2023
Makale Kabul Tarihi :08.01.2024
Atıf Bilgisi:

Neziha Koç, Ayhan Yiğit, Umut Yenmez, Kaderim Boyacı, Damla İnceoğlu, Zehra Gözde Gedik, "İlk Özerk Ermeni Hükümdarları Olduğu İddia Edilen Yervanduniler (M.Ö. 585-189)", *International Journal Of Eastern Mediterranean Studies*, Vol. 2, Issue: 1, 2024, Ss. 197-216.

Özet

George A. Boumoutian tarafından kaleme alınan "A Concise History of the Armenian Peopley" adlı eserde Ermenilerin kökenlerine işaret edilmektedir. Bu eserde verilen bilgiler her ne kadar seçilmiş bir bibliyografyaya bağlanmış olsa da yazar verdiği bilgileri doğrudan bir kaynak göstermek suretiyle değil, kendi tecrübelerinden ve genel bilgiler üzerinden yazdığı anlaşılmaktadır. Bu sebele eserin birinci elden kaynakları hakkında bir şey söylemek mümkün görünmemektedir. Bu itibarla Ermenilerin geçmişi hakkında burada verilen bilgilerin pek çoğu ihtimal ve muhtemellere dayandırıldığından bilimsel ve ilmi olarak değerlendirilemeyeceği kanısındayız. Bilgilendirme amaçlı olduğu düşünülse de bilgilerin pek çoğu iddiadan ibaret olduğu için bu bilgileri belge olarak kullanmak da pek doğru olmayacaktır.

Bu makalede George A. Boumoutian'ın eserinden alınan bir bölümün Türkçesi verilmekte olup, eserin içerdiği bilgilerin nasıl bir akli özellik taşıdıklarına işaret edilmeye çalışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ermeniler, Boumoutian, Medler, Persler, Bizanslılar

Abstract

The origins of the Armenians are pointed out in the work titled "A Concise History of the Armenian Peopley" written by George A. Boumoutian. Although the information given in this work is linked to a selected bibliography, it is understood that the author wrote the information he provided based on his own experiences and general information, not by citing a direct source. For this reason, it does not seem possible to say anything about the primary sources of the work. In this respect, we believe that most of the information given here about the past of the Armenians cannot be evaluated scientifically as it is based on probabilities and probabilities. Although it is thought to be for informational purposes, it would not be correct to use this information as a document since most of the information consists of claims.

* Müdür Yardımcısı, Çiğdem Anaokulu, nezihakocukt@gmail.com, Orcid No: 0009-0001-2455-1929

** Müdür, Safa Mehmet Kurt Ortaokulu, ayigit7981@gmail.com, Orcid no:0009-0005-9521-3387

*** Öğretmen, Safa Mehmet Kurt Ortaokulu, umutyenmez@gmail.com, Orcid no: 0009-0004-1919-7349

**** Uzman Öğretmen, Şehit Mehmet Nuri Akdemir Ortaokulu, kaderimboyaci@gmail.com, Orcid no: 0009-0004-0677-8806

***** Müdür Yardımcısı, Şehit Mehmet Nuri Akdemir Ortaokulu, damlaa.inceoglu@gmail.com, Orcid no: 0009-0001-1540-664X

***** Müdür, Şehit Mehmet Nuri Akdemir Ortaokulu, zehragozdegedik@gmail.com, Orcid no: 0009-0008-7041-4993

In this article, the Turkish version of a section taken from George A. Boumoutian's work is given, and an attempt is made to point out what kind of mental feature the information contained in the work has.

Key Words: Armenians, Boumoutian, Medes, Persians, Byzantines

Giriş

Urartu krallığının sonu ve Artashesian (Artaxiad) hanedanı yönetimindeki Ermeni krallığının başlangıcını kapsayan dört yüzyıl, yalnızca Ermeniler için değil, aynı zamanda dönemin birçok halkı ve kültürü için de biçimlendirici yıllardı¹. Günümüz dinlerinin, dillerinin, sanatlarının, felsefelerinin ve hukuk sistemlerinin birçoğu, Hint-Avrupalıların hakimiyetine ve Avrasya'da Klasik Çağ'ın çiçek açmasına tanıklık eden bu dönemde gelişmiştir².

Orta Doğu'da, Medler imparatorluğunun yerini, sonraki iki yüzyıl boyunca Orta Asya ve Mısır'ın yanı sıra bu bölgenin çoğunu kontrol eden ilk büyük Pers veya İran İmparatorluğu aldı. Avrupa'da Klasik Yunanistan, altın çağına ve şehir devletlerinin yükselişine, ayrıca onların gerilemesine ve sonunda Makedon Philip'in fethine tanık oldu. Büyük İskender uygar dünyanın büyük bir bölümünü fethetti, Pers İmparatorluğu'nu yendi ve Helenizm'i Asya ve Kuzey Afrika'ya tanıttı. Roma kendi cumhuriyetini kurdu, İtalyan yarımadasındaki gücünü pekiştirdi, Kartaca ile savaştı, İskender'in haleflerinin Yunanistan'ını ele geçirdi ve Asya ve Afrika'daki güçlerine meydan okudu. Mauryan İmparatorluğu Hindistan'ı birleştirdi ve Budizm, Jainizm ve Hinduizm Güney Asya'ya yayıldı. Doğu Asya'da Chou ve Ch'in (Qin) hanedanları döneminde Çin, Konfüçyüsçülük, Taoizm, Hukukçuluk ve Değişimler Kitabı'nın felsefi ve sosyal rehberliği altında Çin Seddi'nin arkasında birleşmeye başladı. Olmec kültürü Meksika'da gelişmeye devam ederken, Sahra altı Afrika'da şehir devletleri ortaya çıkmaya başladı. Birkaç on yıl öncesine kadar ilk Ermeni hanedanının ancak MÖ 2. yüzyılın başında ortaya çıktığına inanılıyordu³.

Ancak Ermenistan'da Medler ve Persler tarafından atanan valiler olarak hüküm süren Yervanduni (Orontid/Eruandid/Yervandian) adlı eski bir aileye dair yeni kanıtlar var. Pers İmparatorluğu'nun Büyük İskender'in eline geçmesinden sonra Yervanduni valileri özerk hareket etmeye başladı. Bazıları Yervandunilerin Urartu kökenli olduğuna inansa da kökenleri bilinmiyor. Muhtemelen kan ya da evlilik yoluyla Pers kraliyet ailesiyle bağlantılıydılar. Yervandunilerin kendileri Ermeni olmasa da sonunda Ermenilerle evlenmeleri mümkündür.

¹ George A. Bournoutian, *A Concise History of the Armenian Peopley, (From Ancient Times to the Present)*, California 2006, s.19.

² Azarpay, G. *Urartian Art and Artifacts: A Chronological Study*. Berkeley, 1968, s. 11.

³ Bournoutian, *A Concise History of the Armenian Peopley...*, s. 20; Burney, C. and Lang, D.M. *The Peoples of the Hills: Ancient Ararat and the Caucasus*. New York, 1972.

Yervanduni terimi en az dört valinin adı olan Yervand'dan türetilmiştir. Yervanduniler hakkında fazla bir şey bilinmiyor. Birbirini takip eden hanedanlar ve istilalar o dönemde Ermenistan kültürünün çoğunu yok etti. Ancak Türkiye'nin Nemrud Dağı'nda, M.Ö. Birinci Yüzyılda Yervand birlikleriyle akraba olan bir Kommagene hükümdarı tarafından dikilmiştir⁴.

Medler ve Ermenistan

Belirtildiği gibi Medler, Babillilerle birlikte M.Ö. 610 yılına kadar Asur İmparatorluğu'nun büyük bir kısmını ezip bölmüşlerdi. Yeni Babil krallığı bir asırdan az sürdü. En ünlü hükümdarı, Kudüs'ü fetheden ve birçok Yahudiyi köle olarak alan ve böylece Babil esaretini başlatan Nebuchednezzar'dı. Bu arada Medler Urartu ve Mezopotamya'nın bazı kısımlarını ilhak etmeye devam etti ve MÖ 585'te büyük bir güç haline geldi. Medler, Urartu'nun yanı sıra Elam, Kapadokya, Partlar ve İran'ı da içeren geniş bölgelerinin kontrolünü sürdürmek için yerel valiler atadılar. Bu son eyaleti Yervanduni ailesinin bir üyesi yönetiyordu⁵.

Pers İmparatorluğu ve Ermeniler

MÖ altıncı yüzyılın ortalarına gelindiğinde, aralarında Yervandunilerin de bulunduğu bu vasal grupların bir kısmı, Pers Kralı Büyük Kiros'un önderliğinde Medlere karşı isyan etmişti. MÖ 553'e gelindiğinde Cyrus, Medleri devirmiş ve Ahameniş hanedanını kurmuştu. Cyrus ve oğlu Cambyses daha sonra Hindistan'dan Ege'ye ve Akdeniz'e, Ermenistan ve Mısır'a kadar uzanan bir bölgeyi fethetti. Bu süreçte Persler Yahudileri Babil esaretinden kurtardılar ve Kudüs tapınağının yeniden inşasına izin verdiler. Ancak bu çok uluslu bölgeyi, Büyük İskender'in MÖ 331'de mağlup etmesine kadar büyük Pers İmparatorluğu'na dönüştüren kişi, Ahameniş ailesinin bir başka üyesi olan I. Darius'tu (Büyük) varlığını sürdürmüştür⁶.

Bu dönemde Ermeniler hakkında çok az şey biliniyor, ancak muhtemelen eski Urartu krallığında yaşayan diğer gruplarla toprak ve askeri gücü paylaşıyorlardı. Geleneğe göre Kyros, Medyan sarayında rehin iken başka bir rehine olan Ermeni prensi Tigran-Yervand ile arkadaş olmuş ve böylece Ermeniler ile Persler arasında iyi ilişkiler kurmuş ve bu da kısa

⁴ Burney, C. and Lang, D.M. *The Peoples of the Hills: Ancient Ararat and the Caucasus*. New York, 1972, s. 55.

⁵ Bournoutian, *A Concise History of the Armenian Peopley...*, s. 20; Forbes, T. *Urartian Architecture*. Oxford, 1970, s. 88.

⁶ Bournoutian, *A Concise History of the Armenian Peopley...*, s. 20-21.

sürede Ermenilerin eski Urartu Devleti'nin tamamını yönetmesine olanak sağlamıştır. Her halükarda, MÖ altıncı yüzyılın sonlarında Ermeni gücü ve kültürel hakimiyeti önemli ölçüde artmıştı⁷.

Aslında, Urartu'nun düşüşünden yalnızca üç nesil sonra, Ermeniler, yaklaşık olarak M.Ö. Darius'un başarılarını ve fetihlerini anmak için MÖ 520. Bu, Ermenistan adının (Armina olarak yazılı) kayıtlı tarihte ilk kez ortaya çıkışıdır. Her ne kadar belirtildiği gibi Ermeniler kendilerini Hai olarak adlandırsalar da, Ermeni olmayanlar Farsça ve Yunanca (Ermeniler Ermenilerden Armenioi olarak söz etmektedir) terimlerini benimsemişlerdir⁸.

Darius'un yeni vergilere isyan eden Ermenilere karşı bir dizi sefer düzenlediğine dair kanıtlar var. Yeni satrap olarak Yervanduniler yerine bir İranlı veya başka bir Ermeni aileyi atamış olabilir, çünkü bir sonraki yüzyıla kadar onlardan eyalet valisi olarak bahsedilmiyor.

Darius, imparatorluğunu yirmi üç satraplığa (eyalete) ayırdı ve güvendiği aile üyelerini veya arkadaşlarını bu eyaletlerin satrapları veya valileri olarak yerleştirdi (bkz. Harita 4). Ermenistan, Nakş-ı Rostam'daki Farsça yazıtlarda 10. satraplık olarak listelenmiştir. Beşinci yüzyılda Herodot, Ermenilerin 13. satraplığı işgal ettiğinden bahsederken, Urartuların (Alarodyalılar) kalıntıları da 18. satraplıkta yaşıyordu. Ermeniler çok geçmeden bu satraplıklarda baskın güç haline geldiler ve diğer grupları boyunduruk altına aldılar veya asimile ettiler⁹.

İlk Ermeni Valileri Yervanduniler

Pers İmparatorluğu çok geçmeden orta İran'daki Susa'yı Batı Küçük Asya'daki Sardeis'e bağlayan bir kraliyet yolu ile birbirine bağlandı. Yolda kraliyet habercileri ve gezginler için dinlenme yerleri vardı; Yaklaşık 150 mil boyunca uzanan bu istasyonlardan on beşi güney Ermenistan'dan geçiyordu (bkz. Harita 4). Ermeniler her yıl gümüş ve at olarak büyük bir haraç ödemek ve imparatorluk ordusuna birliklerle katkıda bulunmak zorunda olmalarına rağmen, imparatorluğa dahil olmaları ve kraliyet yolunun mümkün kıldığı iletişim, eski toprakların çoğunu yavaş yavaş sağlamlaştırılmalarına olanak sağladı. Urartu toprakları. Ahamenişler hoşgörülüydü ve barış korunduğu ve haraç ödendiği sürece, Ermeniler de dahil olmak üzere tebaa halklarının yerel gelenekleri takip etmelerine ve kendi tanrılarına ibadet

⁷ Bournoutian, *A Concise History of the Armenian Peopley...*, s. 21; Gamkrelidze, T.V. and Ivanov, V.V. *Indo-European and Indo- Europeans: A Reconstruction and Historical Typological Analysis of a Proto-Language and Proto-Culture*, 2 vols. (inRussian). Tbilisi, 1984, s. 45.

⁸ Bournoutian, *A Concise History of the Armenian Peopley...*, s. 21

⁹ Bournoutian, *A Concise History of the Armenian Peopley...*, s. 21

etmelerine izin verdiler¹⁰.

MÖ 5. yüzyılın sonlarından itibaren satraplara bırakılan Ermenistan, Ahameniş Hanedanlığı'nın sonuna kadar genel olarak Pers İmparatorluğu'nda barış içinde varlığını sürdürdü. Ermeniler, MÖ 5. ve 4. yüzyıllarda Yunan seferlerinde ve diğer seferlerde Pers ordusunda görev yapmışlar ve Darius III'ün İran'ı Büyük İskender'e karşı savunan Pers kuvvetleri arasında yer almışlardı¹¹.

Bu dönemde Ermenistan'a ilişkin ana kaynak Yunan tarihçi Ksenophon'un Anabasis'idir ("Ülkenin Yürüyüşü"). Xenophon, tartışmalı bir veraset adayı adına müdahale etmek için MÖ 401'de İran'a giren Yunan birlikleri arasındaydı. Ne yazık ki Yunanlılar, adayları daha gelmeden mağlup oldular ve Ermenistan üzerinden geri çekilmek zorunda kaldılar (bkz. Harita 4). Ksenophon, Ermenistan'ın doğu kesimlerinde hüküm süren Pers kralı I. Artaxerxes'in damadı Yervand'dan bahseder. Bölgede yaylalarda izole edilmiş bir Ermeni nüfusunun yanı sıra Ermeni olmayan bir nüfusun da bulunduğunu kaydediyor. Çeşitli kabileler arasında Kardukhoi ve Khaldoioi'den bahseder; ikincisi muhtemelen asimilasyona direnen Urartulardı. Bazı tarihçiler onların günümüz Kürtlerinin ataları olduğunu iddia ederken, diğer tarihçiler de Kürtlerin eski Medlerin torunları olduğunu iddia etmektedir¹².

Ksenophon ayrıca Ermenistan'ın batı bölgelerinin valisi ve Pers kralının kişisel arkadaşı olan ve kralın atına binmesine yardım etme onuruna sahip olan Tiribazus'tan da bahseder. Ksenophon araziye anlatırken herhangi bir büyük şehrin varlığından bahsetmez, ancak bölgenin yer üstünde müstahkem evlerin bulunduğu köylerden ve yeraltı kışlaklarından oluştuğunu kaydeder. Nüfusun büyük bir kısmı Ermenice konuşuyordu, tepelerde yaşayanların ise kendi lehçeleri vardı. Satrap, halkla eyalet yönetimi arasında arabuluculuk yapan aşiret büyükleriyle birlikte çalışıyordu. Nüfus esas olarak tarımla ve binlercesi İran'a yıllık haraç olarak gönderilen ünlü Ermeni atları da dahil olmak üzere hayvancılıkla uğraşıyordu. Ksenophon, çeşitli etler, sebzeler, ekmekler, yağlar ve şaraplar da dahil olmak üzere bol miktarda yiyecek bulunduğunu bildiriyor. Ayrıca, kamışa benzeyen bir şeyle içilen bir tür birayı da anlatıyor; bu içeceğin kayıtlı tarihteki ilk sözlerinden biri. Ermeniler kısa ve tıknaz, düz siyah saçlı, koyu renk gözlü ve çıkık burunlu olarak tasvir edilmiştir.

¹⁰ Kavoukjian, M., *Armenia, Subartu and Sumer*. Montreal, 1987. Mallory, J.P. *In Search of the Indo-Europeans*. London, 1989. Piotrovskii, B.B. *Urartu: The Kingdom of Van and its Art*. New York, 1967, s. 90; Bournoutian, A *Concise History of the Armenian People...*, s. 22.

¹¹ Bournoutian, A *Concise History of the Armenian People...*, s. 22.

¹² B Kavoukjian, M., *The Ancient Civilization of Urartu: An Archeological Adventure*. New York, 1969, s. 53; Renfrew, C. *Archeology and Language: The Puzzle of Indo-European Origins*. Cambridge, 1988, s.

Persepolis'teki bir kabartmada Ermeniler bir at ve başka haraç sunarken tasvir edilmiştir. O zamanın Medleri gibi giyinmişler, saçları enseden toplanmış, bilekten bağlı pantolonların üstüne dizlere kadar uzanan tunikler giymişler. İmparatorluk yönetiminin dili olan Aramice, Ermenistan'a tanıtıldı ve yüzyıllar boyunca resmi belgelerde kullanılmaya devam etti. Bu arada yazıtların çoğunda eski Farsça çivi yazısı kullanılıyordu¹³.

Ksenophon, Ermenilerle konuşmak için Farsça bir tercüman kullandığından ve bazı Ermeni köylerinde Ermenilerin Farsça cevap verdiklerinden bahseder. Belli ki Farsça bilgisi Ermeniler arasında yayılmıştı. Farsçanın Ermeni dili üzerindeki etkisi, günümüze kadar Ermeni dilinde kalan binlerce Farsça kelimeye açıkça görülmektedir. Ermeniler çok geçmeden Pers toplumsal yapısını ve Zerdüşt panteonunu benimsediler. Bunlar arasında göğün ve yerin yaratıcısı Aramazd; ışık tanrısı Mihr; Aşk tanrıçası Astghik; Savaş tanrısı Vahagn; Tır, sanat ve bilim tanrısı. Bereket ve bilgelik tanrıçası olan Ermeni tanrısı Anahit, Persler tarafından benimsenmiştir. Pers İmparatorluğu'nda yaygın olan diğer kült ve dini inançların yanı sıra Mithra kültü de yavaş yavaş Ermenistan'a da yayılmaya başladı. Anahit'in Ermenistan'daki birçok tapınağı ve ona adanan festivaller, bu tanrıçanın Ermeniler arasında özel bir favori olduğunu ve onların koruyucusu olarak hizmet ettiğini gösteriyor. Med ve Pers etkilerine rağmen yavaş yavaş yerel geleneklerden etkilenen bir Ermeni kültürel kimliği şekillenmeye başladı¹⁴.

Ahamenişlerin gerilemesiyle birlikte bazı satraplıklar özerkliklerini savunmaya başladı. MÖ 4. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Yervanduniler Ermenistan'ın çoğunu tek bir eyalette birleştirmiş, batı komşuları Kommagene ile yakın evlilik ittifakları kurmuş ve aslında Pers İmparatorluğu içinde özerk bir birim yaratmışlardı¹⁵.

Büyük İskender ve Helenizm

Bu iki yüzyıl boyunca Persler, Herodot'un Pers Savaşları Tarihi'nde kaydettiği bir mücadele olan Yunan anakarasını defalarca kontrol etmeye çalıştı. Hiçbir zaman başarılı olmasa da İran, rakip Yunan şehir devletlerine altın sağlayarak Yunanistan'ı tehdit etti. Büyük İskender'in Asya'ya geçip Pers İmparatorluğu'na saldırmasıyla bu tehdit ortadan kalktı. Ahamenişlerin sonuncusu III. Darius, aralarında Ermeni sa trap Yervand'ın da bulunduğu

12.

¹³ Bournoutian, *A Concise History of the Armenian Peopley...*, s. 22-23.

¹⁴ Bedoukian, P. *Coinage o f the Artaxiads o f Armenia*. London, 1978. Dandamaev, M. *Political History of the Achaemenid Empire*. Leiden, 1990, s. 47.

¹⁵ Bournoutian, *A Concise History of the Armenian Peopley...*, s. 23-24; Dandamaev M. and Lukonin, V. *Culture and Institutions o f AncientIran*. Cambridge, 1988, s. 51.

vasallarıyla birlikte imparatorluğunu savunmaya çalıştı ancak MÖ 333'te Issus ve MÖ 331'de Gaugamela savaşlarında ezildi. Daha sonraki Romalı tarihçilere göre bu savaşlarda Ermeni birliği çok büyüktü. İskender uygar dünyanın büyük bir bölümünü fethederek yeni şehirler ve askeri koloniler kurdu ve Yunanlıları ve Makedonları Asya ve Kuzey Afrika'ya yerleştirdi (bkz. Harita 4). Onun ölümünden sonra Yunan kültürü yerli doğu halklarının kültürüyle karışmış ve Ermenistan'da Helenistik bir kültür ortaya çıkmıştır¹⁶.

Seleukoslar (MÖ 312-64)

Büyük İskender'in MÖ 323'teki ölümünün ardından, Asya ve Afrika fetihleri çok geçmeden iki generali arasında paylaştırıldı. Seleukos eski Pers İmparatorluğu üzerinde hak iddia ederek Seleukos hanedanını kurarken, Ptolemaios Mısır'ı ele geçirip Ptolemaios hanedanını kurdu (bkz. Harita 5). Her ne kadar ilk Seleukoslar Yunan oligarşik şehir devletleri kavramını beraberlerinde getirmiş olsalar da, bu batılı fikirler eski Pers İmparatorluğu'nun her yerinde hemen kabul görmedi. Yunan kültürü esasen kentsel bir kültür olduğundan Seleukoslar, Yunan yerleşimcileri ve yöneticileri cezbetmek için yeni şehirler kurmak zorunda kaldılar. Rumlarla Rum olmayanlar arasında bölünme ve ayrımcılık oluşmaya başladı. Seleukoslar, çoğunlukla Helenistik din ve kültürü korurken, sonunda Pers krallık kavramını benimsedi¹⁷.

Saltanatlarının başlarında Seleukoslar, düşmanlarına karşı kullanmak üzere 500 fil karşılığında Hint topraklarını Chandragupta Maurya'ya bıraktılar. Elli yıl sonra, Doğu İran'ın Partlar yönetimi altında bağımsızlığını ilan etmesi ve Orta Asya'nın Greko-Baktriya hanedanı yönetimi altında parçalanmasıyla Seleukos İmparatorluğu daha da küçüldü¹⁸.

Ermenistan'da Yervanduni Kuralı

Bu arada Ahameniş İmparatorluğu'nun çöküşü Yervanduniler için tam bağımsızlık ilan etme fırsatı yaratmıştı. İskender Ermenistan'dan hiç geçmediği ve bu nedenle bölgede askeri varlık bırakmadığı için Yervanduniler Yunanlılara haraç vermeyi reddetti. İskender'in ölümünden sonra da Ermeniler, Seleukosluların dayattığı valilere karşı bu tavrını sürdürdüler. Yervanduniler Aras Vadisi'nin kontrolünü ele geçirdiler, Sevan Gölü'ne ulaştılar ve Seleukos saldırılarına karşı savunmasız olan Armavir'in yerine, Aras ve Akhurya nehirlerinin birleştiği noktada Yervandaşat'ta yeni bir başkent inşa ettiler. Geleneğe göre Yervandaşat'ın kuzeyinde,

¹⁶ Bournoutian, *A Concise History of the Armenian People...*, s. 24.

¹⁷ Bournoutian, *A Concise History of the Armenian People...*, s. 24; Diakonov, I. *Prehistory of the Armenian People*. Delmar, NY, 1985. Diakonov, I. and Neroznak, V. *Phrygian*. Delmar, NY, 1985, s. 33.

¹⁸ Bournoutian, *A Concise History of the Armenian People...*, s. 24-25.

Akhuryan'ın sol yakasındaki Bagaran'da da yeni bir dini merkez inşa ettiler. Yervanduniler Ermenistan'ın büyük bir kısmını yönetseler de, Helenleşmiş batı bölgelerini hiçbir zaman kontrol altına alamadılar¹⁹.

MÖ 3. yüzyıla gelindiğinde üç Ermenistan ortaya çıkmıştı: Fırat'ın kuzeybatısındaki Küçük Ermenistan veya Küçük Ermenistan; Büyük Ermenistan veya Ermeni Binbaşı; ve güneybatıda Sophene veya Tsopk (bkz. Harita 6). Küçük Ermenistan, Helenistik etki altına girdi ve bazen de Pontus hükümdarları olan Seleukosların veya Kapadokya'nın siyasi kontrolü altına girdi. Tarihi Ermenistan'ın çoğunu kapsayan Büyük Ermenistan, göreceli coğrafi izolasyonu, Seleukoslar ile rakipleri arasındaki savaşlar ve Seleukos hükümet merkezinin uzak Suriye'deki Antakya'ya taşınması nedeniyle siyasi özerkliğinin çoğunu korudu. Kraliyet yolu üzerinde bulunan Sophene, siyasi koşullara bağlı olarak farklı zamanlarda ya bağımsızdı ya da Büyük Ermenistan'ın bir parçasıydı. Yervanduniler Büyük Ermenistan ve Sophene'yi yönetmeye devam ettiler ve aralarında I. Seleukos'un da bulunduğu bazı Seleukos kralları bu bölgeleri kontrol altına almaya çalışsa da, kısa süre sonra Yervandunilerin bağımsız statüsünü kabul ettiler²⁰.

Yervanduni ailesinin Ermenistan'daki hakimiyeti kısa süre sonra sona erdi. Bu, Antiochus III (M.Ö. 223-187) yönetimindeki Seleukosların imparatorluklarını yeniden canlandırmaya ve Ermenistan'ı vasal bir devlet haline getirmeye çalıştıkları zaman meydana geldi. Muhtemelen Yervandunilerle akraba olan Ermeni soylu Artashes (Artaxias), Antiochus tarafından isyana teşvik edildi ve MÖ 190 civarında başka bir akrabasıyla birlikte son Yervanduni'yi devirerek ilk Ermeni krallığının temellerini attı. Yervanduniler azimli yöneticiler olarak değerlendirilmelidir. Bir dizi isyanda I. Darius'a direndiler, Pers İmparatorluğu'nun çöküşü sırasında bir dereceye kadar özerklik elde ettiler, Yunan valileri reddettiler, Seleukosları geri çevirdiler ve genel olarak bağımsızlıklarını korudular²¹.

Toplum ve Kültür

İki yüzyıllık Seleukos varlığı boyunca, Orta Doğu'da artık ticaret ve sanat dili olan Yunanca, periyodik olarak Ermenistan'ın idari dili olarak Aramice'nin yerini aldı ve üst sınıflar tarafından sıklıkla konuşuldu. Ermenistan'da Apollon ve Artemis adına Yunan tarzı

¹⁹ Debevoise, N.C. *A Political History of Parthia*. Chicago, 1938. Dio Cassius. *Roman History*. London, 1955, s. 44; ayrıca bk. Diodorus Siculus, *History*. London, 1946.

²⁰ Bury, J.B. *History of Greece to the Death of Alexander*. London, 1955, s. 88; Bournoutian, *A Concise History of the Armenian People...*, s. 25.

²¹ Bournoutian, *A Concise History of the Armenian People...*, s. 25-26; Dodgeon, M.H. & Lieu, S.N. *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars, AD 226-363*. London, 1991, s. 55.

tapınaklar inşa edildi. Tüm Asya'da olduğu gibi burada da Yunanca yazıtlı paralar ortaya çıktı. Uluslararası ticaret Ermenistan'dan geçiyor ve beraberinde hem Doğu hem de Batı kültürü ve bilimini getiriyordu.

Yunan takvimi, hukuku ve dini inançlarının yanı sıra tiyatro, felsefe, sanat ve mimarinin de ilerleme kaydetmesine rağmen, Büyük Ermenistan Helenizm'den yalnızca kısmen etkilendi. Fars (İran) kültürünün yanı sıra Ermeni dili ve gelenekleri de baskın bir güç olarak kaldı. En önemli değişiklik Yervandaşat, Yervandakert ve Arşamashat (Arsamosata) gibi şehirlerin yükselişiydi; bunlar daha sonra Büyük Ermenistan'ın birleşmesini kolaylaştırdı²².

Ermeni Krallığının Oluşumu

İsa'nın doğumundan önceki son iki yüzyıl, küresel medeniyette önemli bir dönemdi. Büyük Han Hanedanlığı, Çin'de dört yüz yıldan fazla süren egemenliğine başladı ve Yamato klanı, ilk Japon devletinin temellerini attı. Ptolemaioslar Mısır'ı yönetmeye devam etti. Çeşitli istilacılar Hindistan'daki Mauryan İmparatorluğu'nu parçaladılar ve Helenizmin unsurları kuzeybatı eyaletlerine tanıtıldı. İran'da, başka bir İranlı grup olan doğu Pers'teki Partlar, Arşak hanedanı altında yeni bir imparatorluk kurdu. Batı'daki en önemli gelişme, Afrika'daki Kartacalıları yok eden, Yunanistan ve Makedonya'yı ele geçiren, Suriye ve Küçük Asya'daki Seleukos Devleti'nin yerine geçen Roma Cumhuriyeti'nin yükselişidir. Aynı dönem, tanınan ilk Ermeni krallığının doğuşuna ve onu çevreleyen güçler açısından yeni stratejik önemine tanık oldu²³.

Belirtildiği gibi Yervandialılar Seleukos saldırılarına direnmiş ve Büyük Ermenistan'ı özerk tutmuştu. Roma'nın yükselişi ve Yunanistan ve Makedonya'ya doğru ilerlemesi Suriye'deki Seleukos konumunu tehdit etti. Hattın son kayda değer hükümdarı III. Antiochus, MÖ 2. yüzyılda yavaş yavaş orta İran'a kadar nüfuz eden Partların ilerleyişini durdurarak Seleukos İmparatorluğu'nu yeniden kurma girişiminde bulundu. Daha sonra egemenliğini, kendi topraklarını çevreleyen özerk bölgeler üzerinde genişletmeye çalıştı. MÖ 2. yüzyılın başında Antiochus, Yervanduni ailesinin bazı üyelerini hükümdarlarına meydan okumaya ve Seleukoslara bağlılıklarını değiştirmeye ikna etmeyi başardı. Artashes (Artaxias) ve Zareh (Zariadres) onun teklifini kabul ederek son Yervanduni'ye isyan ettiler, Antiochus'tan askeri unvanlar aldılar ve kendilerini Ermenistan'ın valisi ilan ettiler. Artashes, Yervandashat'ın ve

²² Bournoutian, *A Concise History of the Armenian People...*, s. 26.

²³ Frye, R. *The Heritage of Persia*. London, 1962, s. 46; Bournoutian, *A Concise History of the Armenian People...*, s. 27.

Büyük Ermenistan topraklarının tamamının kontrolünü ele geçirirken Zareh, Sophene'i aldı²⁴.

Doğu'da Roma Varlığı

Doğuda kendini güvende hisseden Antiochus, Seleukosların önderliğinde yeni bir Helenistik imparatorluk tasavvur etti. Sonuç olarak Makedonya ve Yunanistan'a ilerledi ve buradaki Roma varlığını ortadan kaldırmaya ve Büyük İskender'in anavatanı üzerindeki Seleukos kontrolünü genişletmeye çalıştı. Ancak MÖ 190'da Magnesia savaşında Roma'ya yenildi ve Apamea Barışı (MÖ 189) ile Küçük Asya ve kuzeybatı Suriye'deki mallarını kaybetti. Roma'nın Asya'daki yeri artık daha güvenliydi. Roma varlığı sonraki sekiz yüzyıl boyunca bölgeyi etkileyecekti. Ancak Seleukos krallığı artık yeni sorunlarla karşılaştığı Suriye ve Filistin'e sıkıştı. Epiphanes olarak bilinen IV. Antiochus, Kudüs Tapınağı'na saygısızlık ettiğinde, Judas Maccabeus'un önderliğindeki Yahudiler, MÖ 168'de isyan çıkardılar; bu çatışma, Seleukosları sonraki üç yıl boyunca meşgul eden bir çatışmaydı. Bu durumdan yararlanan Partlar, İran'ın kontrolünü ele geçirdiler ve Doğu'da yeni bir güç haline geldiler. Roma, Seleukosları daha da zayıflatmak ve aynı zamanda kendi topraklarını korumak için bir strateji oluşturdu. Küçük Asya'daki eski Seleukos İmparatorluğu'nun, Mezopotamya'nın batısında gelecekteki herhangi bir Part ilerlemesine karşı tampon görevi görecek, Roma'ya dost daha küçük devletlere bölünmesini teşvik etti. Ermenistan, Kapadokya, Kommagene ve Pontus böylece Roma'nın müttefikleri olarak ortaya çıktılar ve Magnesia savaşı ve Apamea anlaşmasından sonra Roma tarafından resmen bağımsız krallıklar olarak tanındılar²⁵.

Artaşes ve Yeni Hanedanlığın Kuruluşu

Roma, hem Yervanduni hem de Pers soylu aileleriyle ilişkisi olduğunu iddia eden Artashes'i MÖ 189 veya 188'de Ermenistan kralı olarak tanıdı. Ermenistan artık hem Pers hem de Roma tarafından egemen bir devlet olarak görülüyordu. Artashes, topraklarında bir araştırma yaparak hükümdarlığını başlattı. Ermenistan'da kaydedilen ilk Aramice yazılmış sınır taşları Sevan Gölü bölgesinde bulundu²⁶.

Artashes, ülkesinin yeni statüsünü doğrulamak ve Yervanduni geçmişinden kurtulmak için Aras Nehri'nin sol kıyısında, bugünkü Khorvirap yakınlarında yeni bir başkent Artaşat (Artaksata) inşa etti. Bu iyi planlanmış Helenistik şehir, sonraki dört yüz yıl boyunca

²⁴ Garsoian, N., "Byzantium and the Sasanians" in *Cambridge History of Iran* (Vol. III/1). Cambridge, 1983, s. 22; Bournoutian, *A Concise History of the Armenian People...*, s. 27-28.

²⁵ Garsoian, N., *The Trade and Cities of Armenia in Relation to Ancient World Trade* (English translation and commentary by N.Garsoian). Lisbon, 1965, s. 82.

Ermenistan'ın başkenti olarak kaldı. Artashes tarafından Bagaran'daki Yervanduni dini merkezinden yeni şehre çeşitli Yunan ve Pers tanrılarının heykelleri getirildi ve bu da Arta'yı yeni Ermeni krallığının hem siyasi hem de dini merkezi haline getirdi. Şehrin büyüklüğü ve büyük tahkimatları, Kartacalı Hannibal'in planlama ve inşaatta yardım ettiği efsanesinin doğmasına neden oldu. Hem Strabon hem de Plutarch bu iddiayı yinelese de bunu doğrulayacak başka bir kanıt yoktur. Artashes bir idari yapı ve vergi sistemi kurdu ve araziyi ailesi ve sadık hizmetlileri arasında dağıttı. Ayrıca Medler, Kafkas Arnavutları ve İberyalıların (Gürcüler) yaşadığı bölgeleri de ilhak ederek topraklarını genişletti. Ancak Sophene'yi Zareh'ten alma çabaları başarısızlıkla sonuçlandı. Pontus'un kontrolü altındaki Küçük Ermenistan da Artashes'in ana şebekesinin dışında kaldı²⁷.

Suriye kıyılarını ve Mezopotamya'yı yeniden ele geçirmeye çalışan Seleukoslar, nihayet M.Ö. 165'te Yahudileri zaptettiler ve Artashes'in saltanatının sonunda hem İran'a hem de Ermenistan'a saldırdılar. Artashes, Antiochus IV tarafından mağlup edildi ve esir alındı, ancak serbest bırakıldı ve haraç karşılığında hüküm sürmeye devam etti. Ermenistan'ı ve tampon devletlerini müttefikleri ya da daha büyük olasılıkla potansiyel vasalları olarak gören Roma, Ermenistan'daki durumdan memnun değildi, ancak kendi iç sorunları ve Kartaca'ya yaptığı son sefer, onu meselelere müdahale edemeyecek kadar meşgul etti. Asya'nın. Seleukoslar uzun vadede egemenliklerini yeniden kurmayı başaramadılar ve sonraki yüz yıl boyunca yalnızca Suriye'nin bazı kısımlarında hüküm sürdüler. Ancak Partlar iktidar boşluğunu kolaylıkla doldurdular ve Arşak ailesinden I. Mithradates'in (M.Ö. 171-138) önderliğinde seleflerinin hem Pers hem de Helenistik kültürünü benimseyen büyük bir güç haline geldiler. Kısa süre sonra Mezopotamya'ya yerleştiler ve Dicle Nehri üzerindeki Ktesiphon'da başka bir başkent inşa ettiler. Bu arada Roma, Küçük Asya'daki konumunu sağlamlaştırmak ve nüfuzunu kademeli olarak Fırat Nehri'ne kadar genişletmekle yetiniyordu. Dolayısıyla iki yeni gücün üç yüzyıldan fazla sürecek bir rekabete girmesi an meselesiydi²⁸.

Şimdilik, Roma'nın olaya müdahale etmemesi, Artashes'in halefleri Artavazd I (MÖ 160-115) ve I. Tigran'ı (Tigranes) (MÖ 115-95) Partların kaprislerine maruz bıraktı. Artavazd, Partlar tarafından mağlup edildi ve yeğenini rehin olarak Ktesiphon'a göndermek zorunda kaldı. O yüzyılım geri kalanında, Ermenistan haraç ödediği ve rehineler sunduğu sürece İran'la

²⁶ Bournoutian, *A Concise History of the Armenian People...*, s. 28.

²⁷ Mommsen, Th. *The Provinces of the Roman Empire from Caesar to Diocletian*. London, 1909, s. 66.

²⁸ Olmstead, A. T. *History of the Persian Empire*. Chicago, 1948. Pliny. *Natural History*. London, 1958, s. 16; Polibius. *The Histories*. London, 1961. Procopius. *Works*. London, 1954, s. 54.

ilişkiler barış içindeydi. Barış, MÖ 1. yüzyılda Çin, Roma ve İran arasındaki ticareti teşvik etti ve bu da İpek Yolu sayesinde mümkün oldu. Partlar Ermenistan'ın büyük bir ticaret merkezi olarak önemini farkına vardılar ve Artashat bu Doğu-Batı ticareti için önemli bir durak haline geldi. Artashesianlar ticareti daha da kolaylaştırmak için Ermenistan'da bir darphane kurdular. Ticaret ve yeni şehirlerin yükselişi Helenistik etkileri daha da davet etti. Aynı zamanda Sophene'nin güneye ve batıya doğru genişlemesi iki Ermeni topraklarının kültürel olarak birbirine yakınlaşmasına da yardımcı oldu. Yunanca ve Farsça Ermeni üst sınıflarının dili olarak kalırken, her iki Ermeni bölgesindeki kitleler de Ermenice konuşuyordu. Aramice, birçok Farsça terimle birlikte yönetim dili olmaya devam etti²⁹.

Hıristiyanlık öncesi dönemin son yüzyılına egemen olan Roma ve Partlar arasındaki güç mücadeleleri, her ikisi de parçalanmış Seleukos topraklarının ve Ermenistan'ın kontrolünü ele geçirmeye çalışıyor. Kartaca'yı yok ettikten ve bir dizi iç reform gerçekleştirdikten sonra Roma, gözünü bir kez daha Asya'ya çevirdi. Roma lejyonları Suriye'ye geldi ve yerel yöneticileri Roma otoritesini kabul etmeye zorladı. Küçük Asya'yı güvence altına almak isteyen Roma, Kapadokya ve Kommagene'nin kontrolünü ele geçirdi. MÖ 96'da Kilikya'nın Romalı valisi Sulla ve Partların temsilcileri Mezopotamya'daki tartışmalı bölgeleri nüfuz bölgelerine bölmek için bir araya geldi. Ancak Roma'nın Asya'daki eylemleri, Seleukos imparatorluğunu yeniden canlandırmak isteyen Pers kökenli Helenistik bir soylu olan Pontus krallığının lideri Mithradates VI Eupator'a düşmanlık yarattı ve kısa süre sonra Küçük Asya'yı ve Yunanistan'ı özgürleştirme misyonuna girişti³⁰.

Bu arada Roma'daki durum istikrarlı olmaktan uzaktı. Gracchi kardeşlerin sosyal reformları tam olarak uygulanmamıştı ve Romalı olmayanlar tam vatandaşlık meselesi yüzünden isyan çıkardılar. Kısa sürede geniş bir bölgeyi fetheden Roma, burayı yönetmeye hazırlıksızdı. Ordu ve Senato iktidar için yarıştıyordu.

Cumhuriyetçi yönetim defalarca sınıandı; generaller, özellikle de yabancı seferlerde şöhret ve servet elde eden generaller, devletin kontrolünü ele geçirmeye çalıştılar. Büyük Tigran Ermenistan Kralı I. Tigran'ın MÖ 95 yılında ölümünün ardından, Ctesiphon'da rehin tutulan oğlu II. Tigran, özgürlüğü karşılığında güneydoğu Ermenistan'daki bazı vadileri İran'a bırakmayı kabul etti. Tigran'ın ülkede iktidarı aldıktan sonraki ilk işi Sophene'yi fethetmek ve

²⁹ Bournoutian, *A Concise History of the Armenian Peopley...*, s. 29.

³⁰ Rostovtzeff, M.I., *Social and Economic History of the Roman Empire*. 2 vols. Oxford, 1957, s. 77.

iki Ermeni bölgesini siyasi olarak birleştirmek oldu. Bundan sonra, kısa aralıklarla hariç, Sophene Büyük Ermenistan'ın bir parçası olarak kaldı. Ancak Küçük Ermenistan, Ermeni krallığının dışında kalmaya devam etti ve aslında hiçbir zaman Büyük Ermenistan ile aynı hükümdarın yönetimi altında olamayacaktı. Pontuslu Tigran ve Mithradates, bölgedeki Roma ve Part varlığının kendi egemenlikleri için sürekli bir tehlike olduğunun farkına vardılar. Roma'daki iç savaş ve İran'ın verasetiyle ilgili sorunlar, onları bölgede üçüncü bir güç, Pontus ve Ermenistan liderliğinde İran ve Roma'ya meydan okuyacak bir federasyon yaratma girişiminde bulunmaya teşvik etti. Bu ittifak Tigran'ın Mithradates'in kızıyla evlenmesiyle kesinleşti. Doğu kanadını güvence altına alan Mithradates, Kapadokya'yı ve Küçük Asya kıyılarını ilhak etti. Böyle bir ittifakın kendi planlarına zarar vereceğinin farkına varan İran ve Roma, farklılıklarından vazgeçip yeni tehdidi ortadan kaldırmaya odaklanma konusunda anlaştilar. Bu, iki gücün Ermenistan'ı ve çevresindeki bölgeleri bölmeyi planladığı ilk ama son sefer değildi. Daha sonraki Romalı komutanlar gibi başarılı bir doğu seferini siyasi ve maddi kazanç elde etme fırsatı olarak gören Sulla, Pontus hükümdarını Kapadokya'dan kovmak için geri döndü. MÖ 84'te Mithradates'i Yunanistan'dan çıkarmayı başardı ve diktatör unvanını üstlenmek üzere Roma'ya döndü. Ancak Mithradates arayışından vazgeçmedi ve sonraki on yıl boyunca Romalıları, Yunanistan'ı işgal ederek ve Küçük Asya'daki Roma otoritesine meydan okuyarak meşgul etti³¹.

Mithradates'in Romalıları uzakta tutması ve batı kanadını güvende tutması nedeniyle Tigran doğuya yoğunlaştı. Part kralının ölümü ve Orta Asya'dan İran'a göçebe istilaları, Tigran'ın MÖ 90'da Partlara bıraktığı vadileri geri almasına olanak sağladı; daha sonra güneye doğru genişledi ve Mezopotamya'nın bazı kısımlarını ele geçirdi. MÖ 85'e gelindiğinde Tigran, Farsça "Kralların Kralı" unvanını kullanmaya başladı ve resmi olarak dört genel valinin katılımıyla görev yaptı. Bir grup Suriyeli soylu Tigran'ı yönetime davet ettiğinde Tigran Kommagene, Kuzey Suriye, Kilikya ve Fenike'yi ilhak etti. Böylece Tigran'ın imparatorluğu Akdeniz'den Hazar Denizi'ne kadar genişledi ve kısa bir süre için Ermenistan bir imparatorluk haline geldi³².

Büyük Seleukos merkezi ve Suriye'nin başkenti Antakya, Tigran'ın Levant'taki karargahı oldu. Tigran böylece Fırat'ın batısındaki eski Seleukos topraklarının çoğunun kontrolünü ele geçirdi. Ancak Tigran, büyük imparatorluğunu daha iyi yönetmek için yeni bir

³¹ Bournoutian, *A Concise History of the Armenian People...*, s. 31.

³² Rostovtzeff, M.I., *Social and Economic History of the Hellenistic World*. 3 vols. Oxford, 1941, s. 40; Bournoutian, *A Concise History of the Armenian People...*, s. 31.

başkent olan Tigranakert'i (Tigranocerta) inşa etti ve Yahudileri, Arapları ve Yunanlıları Mezopotamya, Kilikya ve Kapadokya'dan zorla yerlerinden ederek buraya ve diğer yeni Ermeni şehirlerine yerleşti. Tigranakert, içlerine depolar ve ahırlar inşa edilebilecek kadar geniş duvarlara sahip büyük bir şehirdi. Yunan oyunlarının oynandığı bir tiyatro inşa edildi. Kentin etrafı parklar ve avlanma alanları ile çevriliydi. Ne yazık ki, Tigranakert'in kalıntıları bulunamadı ve yeri tartışıldı; ancak muhtemelen Tell-Ermen, Amida (bugünkü Diarbekir) ve Martyropolis (bugünkü Miyafarkin) arasında bir yerde bulunuyordu³³.

Tigran'ın büyük Helenistik merkezleri işgal etmesiyle Helenizm artık Ermenistan'ın kenarlarında değildi, Ermeni yaşamının çoğu yönüne nüfuz etmişti. Tigran'ın Mithradates'in kızıyla evlenmesi ve imparatorluğuna çok sayıda Yunanlının gelmesi, Yunanca'nın Farsça ile birlikte üst sınıfların dili olarak kalması, Ermenice'nin ise kitleler tarafından konuşulmaya devam etmesi anlamına geliyordu. Yunan tiyatrosu ana eğlence biçimi haline geldi. Ancak Tigran'ın saray protokolünde ve soyluların ihtiyaç duyduğu hizmetlerde Pers etkisi devam ediyordu ve bunların hiçbirinin Yunan ya da Roma gelenekleriyle hiçbir ortak yanı yoktu³⁴.

Sulla MÖ 79'da kamu hayatından emekli olduğunda, yeni askeri komutanlar konumlarını yükseltmeye çalıştı. Roma Senatosu, iç huzursuzluğu azaltmak ve Roma'nın doğu bölgelerinde baş belası olan Mithradates savaşlarını sona erdirmek için yabancı kampanyalara memnuniyetle izin verdi. MÖ 74'te Romalı general Lucullus Pontus'u işgal etti ve Mithradates'i Ermenistan'a sığınmaya zorladı. Roma'ya karşı Ermeni-Pontus ittifakını bozmak istemeyen Tigran, kayınpederini teslim etmeyi reddetti ve Roma'nın Ermenistan'a yönelik saldırılarıyla karşı karşıya kaldı. MÖ 69'da Lucullus Tigranakert'i kuşattı. Çoğunluğu Ermeni olmayan kent halkının kapıları açması üzerine Tigranakert, Roma birliklerinin eline geçti ve yağmalandı³⁵.

Tigran'ın yerel yöneticileri Roma'nın yanında yer aldı ve Tigran, Suriye ve Mezopotamya'nın kontrolünü kaybetti. Lucullus, Artashat'ı almaya çalıştı ama başarısız oldu ve Perslerle ittifak kuramayınca Roma'ya döndü. Tigran ve Mithradates daha sonra Pontus'u, kuzey Suriye'yi ve Kommagene'yi yeniden fethine başladı³⁶. Ancak Roma iddiasından

³³ Bournoutian, *A Concise History of the Armenian People...*, s. 32.

³⁴ Bournoutian, *A Concise History of the Armenian People...*, s. 32; Tam, W., *Hellenistic Civilizations*. London, 1930, s. 16.

³⁵ Russell, J. *Zoroastrianism in Armenia*. Cambridge, Mass., 1987. Starr, G. *A History of the Ancient World*. New York, 1974, s. 31.

³⁶ Bournoutian, *A Concise History of the Armenian People...*, s. 32; Strabo, *The Geography* (trans. H. L. Jones), 8 vols. London, 1961. Tacitus. *Histories*. London, 1956, s. 55.

vazgeçmedi ve Mithradates'i mağlup eden ve onu doğuya kaçmaya zorlayan Pompey'i gönderdi. Pompeius daha sonra Ermenistan'a doğru ilerledi. Bu arada Tigran'ın iki oğlu ona ihanet etti; biri Pompey'e, diğeri ise Part kampına katıldı. Ermenistan'daki Roma varlığı, Fırat'ın doğusundaki toprakların kontrolünü sağlamak isteyen Partları da kızdırdı. İran, Ermeni ve Roma tehditlerine son vermek ve topraklarını geri almak için Ermenistan'ın savunmasızlığından yararlanarak doğudan saldırdı. Tigran, Artashat'a yapılan Part saldırılarına direndi, ancak Pompey geldiğinde Romalılara direnmenin boşuna olduğunu fark etti ve MÖ 66'da Artashat Barışını kabul etti. Pompey, Ermenistan'ı Roma'nın dostu ve İran'a karşı tampon olarak tutmak için Ermenistan'ı olduğu gibi bıraktı ve Tigran'ın Pers "Kralların Kralı" unvanını korumasına izin verdi. Tigran on yıl daha hüküm sürdü ve MÖ 55'te öldü. Ermenistan'daki durumu çözen Pompey, Karadeniz kıyısındaki bir adada intihar eden Mithradates'in peşine düştü. Pompey daha sonra Küçük Asya ve Suriye'yi Roma eyaletleri ve bağımlı krallıklar halinde yeniden düzenledi. Dahası, muhtemelen bir hak iddiası olan son Seleukos'un yönetimine son verdi ve Helenistik Ortadoğu tarihinde bir sayfayı kapattı³⁷.

Ermeniler Tigran'a en büyük hükümdarları olarak saygı duyuyorlar. Ermenistan'ı küçük bir ulustan dikkate alınması gereken bir güce dönüştüren tek Ermeni İmparatorluğunu kurdu. Ermeniler gurur duyarak yanlışlıkla Tigran'a milliyetçi özellikler attettiler. Aslına bakılırsa Tigran Yunanca ve Farsça konuşuyordu ve Ermeni olmanın ne demek olduğu konusunda modern anlayışa pek sahip değildi. O, aynı zamanda sarayında Pers ihtişamını da koruyan Helenistik bir hükümdardı. Muhtemelen bu dönemde Asya'da adet olduğu üzere çok eşlilik uyguluyor ve muhtemelen asi oğullarını idam ettiriyordu. Bütün bunlarda onun diğer çağdaş hükümdarlardan hiçbir farkı yoktu. Tigran'ın büyüklüğü, bağımsız bir siyasi varlık oluşturma ve coğrafyasının Ermenistan'a dayattığı kısıtlamalardan kurtulma çabasında yatıyordu. İlk başarısı öncelikle hakim siyasi boşluktan kaynaklanıyordu ve sürdürülemezdi. Tigran'ın imparatorluğu, zorla yerlerinden edilen ve Ermenilere sevgi duymayan çeşitli halklardan oluşuyordu. Kültürel olarak, tamamen Helenistik ve şehirleşmiş bir Suriye, muhtemelen daha fazla Pers etkisindeki ve kırsal Ermenistan ile bir arada var olamazdı. Son olarak, Tigran'ın uzun saltanatı ailevi entrikaları ve oğullarının ihanetini besledi. Tigran'ın cesareti ve çabası gerçekten takdire şayan olmasına rağmen, sonuç Ermenistan'ı daha güçlü komşuları arasında askıda bıraktı³⁸.

³⁷ Bournoutian, *A Concise History of the Armenian People...*, s. 33.

³⁸ Toumanoff, C., *Studies in Christian Caucasian History*, Georgetown, 1963, s. 39.

Büyük Tigran'dan sonra Artashesian Ermenistanı

Tigran'ın geri kalan oğlu II. Artavazd (M.Ö. 55-35), saltanatına Roma'nın dostu olarak başladı, ancak babasından çok farklı bir siyasi iklim altında. Seleukosluların ölümü ve Pompey'in Roma'nın Orta Doğu'da tutunmasını sağlamlaştıran zaferleriyle birlikte, Roma'nın tutumu müttefikten çok fatih tavrına dönüştü. Roma'nın Suriye'deki askeri varlığı ve İran'ın işlerine saldırgan müdahalesi, İran'ın bölgede yeni dostlar aramasına yol açtı. İran'ın ticaret yolu üzerinde yer alan ve İran'la olan etnik, dilsel ve kültürel bağları nedeniyle yakın komşusu olan Ermenistan, sonunda Part yürüncesine çekildi³⁹.

İlk üçlü yönetim olarak bilinen Sezar, Crassus ve Pompey arasındaki rekabet, Roma'nın Asya'da tutarlı bir politika izlemesine engel oluyordu. Julius Caesar'ın Batı Avrupa'daki seferlerinin başarısıyla zengin Crassus, İran'a karşı bir sefer yaparak zafer kazanmaya çalıştı. Crassus'un Ermenilerden yardım istemesi Artavazd'ı zor durumda bıraktı. Partların Roma ile herhangi bir askeri işbirliğini Ermenistan'ın düşmanca bir eylemi olarak göreceği açıktır. Ancak Roma, Ermenistan'ı müttefik olarak görüyordu. Bazı kaynaklara göre Artavazd, Crassus'a İran'a Suriye yönünden değil, erzak ve destek alabileceği Ermenistan üzerinden saldırmasını tavsiye etti. Artavazd'ın stratejisi Roma'ya yardım etmek, ancak karşılığında Ermenistan'ı Parth misillemelerine karşı korumak için bir Roma askeri varlığı talep etmektir. Crassus aceleyle Artavazd'ın teklifini reddetti ve Suriye'ye doğru yürüdü. Artavazd daha sonra bağlılığını ya gönüllü olarak ya da Plutarch'a göre Partlar Ermenistan'ı işgal ettiğinde zorla Roma'dan İran'a kaydırıldı. MÖ 53'te Crassus ve Roma lejyonları Carrhae savaşında bozguna uğratıldı. Crassus öldürüldü ve Partlar Roma sancaklarını ele geçirdi. Ermenistan ile İran arasındaki yakınlaşma, Artavazd'ın kız kardeşinin Parthlı varislerle nişanlanmasıyla mühürlendi. Roma kaynaklarına göre Artavazd ve Part kralı, düğün kutlamasında Crassus'un başı gümüş bir tabakta sunulduğunda bir Yunan oyunu izliyorlardı. Roma artık Ermenistan'a güvenmiyordu, ancak Sezar'ın Pompey'le kavgası ve Kleopatra'yla olan ilişkisi Crassus'un intikamını almak ve Roma sancaklarını yeniden ele geçirmek için herhangi bir eylemi engelledi⁴⁰.

Bu arada Artavazd, Pers'in müttefiki olarak kalarak Roma'ya karşı dostane girişimlerde bulunmak için her türlü çabayı gösterdi. Sezar'ın öldürülmesinin ardından

³⁹ Bournoutian, *A Concise History of the Armenian People...*, s.34.

⁴⁰ Bournoutian, *A Concise History of the Armenian People...*, s.34.

Roma'da Mark Antony, Octavianus (daha sonra Augustus) ve Lepidus'tan oluşan ikinci bir üçlü hükümdarlık ortaya çıktı. MÖ 41'de Kleopatra'nın teşvikiyle Mark Antony, Roma standartlarını Partlardan geri alarak Roma'daki konumunu güçlendirmeye çalıştı. Crassus gibi Antonius da Ermenistan'ın yardımını talep etti. Artavazd başlangıçta Antonius'la işbirliği yaptı, ancak MÖ 36'da Antonius'un birlikleri bir yenilgiye uğradığında Artavazd, Romalıların Ermenistan'da kışı geçirmesini memnuniyetle karşıladı, ancak savaş için asker göndermeyi reddetti. Antonius, yenilgisinden Artavazd'ı sorumlu tuttu ve MÖ 35'te Artashat'a yürüdü ve Artavazd ile ailesinin bazı üyelerini, daha sonra Artavazd'ın idam edileceği Mısır'a götürdü. Antonius, bu olay için bir madeni para basarak "Ermenistan'ın fethini" antı ve sembolik bir hareketle Ermenistan'ı Kleopatra'nın küçük oğluna verdi. Artavazd'ın oğlu Artashes II, İran'a kaçtı ve MÖ 30'da Partların yardımıyla tüm Roma garnizonunu yok ederek ülkesini ele geçirdi. Artashes'in MÖ 20'deki ölümü, Ermenistan'ı ya şimdi Roma İmparatoru olan Augustus'a ya da Partlara bakan farklı iç hiziplere açık hale getirdi. Daha sonra Ermenistan'da bir dizi Artashesian hüküm sürdü; bunların arasında Roma ya da Part adayı olarak Erato adında bir kraliçe de vardı (bu kraliçenin resmi bir madeni para üzerinde görülüyor). MS 10 civarında hanedan, birçok rakibini ortadan kaldıran bir iktidar mücadelesi döneminin ardından yok oldu. Augustus yönetimindeki Roma İmparatorluğu ve onun halefleri, Hıristiyanlık döneminin ilk yüzyılının ilk yarısının büyük bölümünde Ermenistan'ı kontrol etti⁴¹.

Toplum ve Kültür

Artashesian dönemde Helenizm Büyük Ermenistan'a daha fazla nüfuz etti. Pers-Ermeni tanrılarının Yunanca karşılıkları daha yaygın hale geldi. Aramazd'ın yerine Zeus, Mihr'in yerine Hephaestus, Anahit'in yerine Artemis, Vahagn'ın yerine Herkül, Astghik'in yerine Afrodit, Apollon'un yerini Tir aldı. Sanatsal eğilimler, Ahameniş ve Yunan geleneklerini harmanlayan Kommagene'deki eğilimlere benzer olmalı. Yunan rahipleri ve kültürleri şüphesiz Ermenistan'a çok sayıda heykel getirmişlerdir; bunlardan Afrodit'in bronz başı (bazı kaynaklar bunun Anahit'i veya başka bir tanrıyı temsil ettiğini iddia etse de) hayatta kalan tek örnektir. Bu dönemden geriye hiçbir resim ya da mimari eser kalmamıştır. Helenistik kültürün hem Sasaniler hem de ilk Hıristiyanlar tarafından yok edilmesi ve Ermenistan'ın sayısız istilası geriye çok az kalıntı bıraktı. Yunan ve Fars etkilerine rağmen Ermeniler kendi dillerini ve geleneklerini korumaya devam ettiler; bu belki de yeni yeni ortaya çıkan bir öz kimliğin ve Kommagene ve Kapadokya'nın başına gelen asimilasyon

⁴¹ Xenophon, *Anabasis* (The Persian Expedition) [trans. R. Warner]. London, 1975, s.77.

korkusunun bir işaretiydi⁴².

Bu döneme ilişkin bilgilerimizin çoğu nümismatik ve Roma kaynaklarından gelmektedir. İkincisi, Ermenileri ilgilendiren siyasi konularda mutlaka objektif değildi. Sikkelerde, özellikle Büyük Tigran'a ait olanlarda, tasarımı benzersiz olan Ermeni tacı veya tacı tasvir ediliyor. Kraliyet tacı, sekiz köşeli bir yıldızın her iki yanında kuşlarla süslenmiş kesik koni biçiminde şapkaya benzer bir başlığın etrafına sarılıydı; tacın omuzlara düşen kanatları vardı. Bu dönemin Ermeni kralları, çoğu Helenistik hükümdar gibi sakalsız olarak tasvir edilmiştir. Dönemin literatürü günümüze ulaşmamıştır ancak kaynaklarda ünlü Rumların Ermenistan'a sığındığı ve Artavazd'ın Yunanca trajediler, söylevler ve tarihler yazdığı belirtilmektedir. Tigranakert ve Artashat'ta Yunan oyunları sahnelendi ve Roma'da eğitim gören bir dizi Ermeni, Tiran adında biri Cicero'nun arkadaşı oldu.

Ticaret, özellikle Büyük Tigran'ın hükümdarlığı döneminde ekonominin temel temelini oluşturuyordu. Plutarch, Tigranakert'teki büyük hazineden ve Ermenistan'ın genel zenginliğinden bahseder. Tigranakert, Artashat, Şam ve Antakya'da darphaneler vardı. Ermenistan'ın daimi bir ordusu vardı ve paralı askerler kullanmıyordu. Halkın çoğunluğu muhtemelen henüz toprağa tamamen bağlı olmayan, ancak statüleri giderek serf benzeri hale gelen köylülerden oluşuyordu. Toprak krala, soylulara ya da köy komününe aitti. Kölelik vardı ama önemli bir kurum değildi ve ekonominin temelini oluşturmuyordu. Soylular veya nakhararlar ilk kez bu dönemde ortaya çıktı. Tigran bazılarını imparatorluğunun uzak bölgelerine vali olarak atadı, diğerleri ise (dört büyük soylu veya genel vali gibi) sarayda ona hizmet etti. Feodal bir sisteme dönüşen ve sonraki on beş yüzyıl boyunca Ermeni siyaseti ve toplumu üzerinde büyük etkisi olacak olan Artashesian döneminin sonunda biraz parçalı bir idari yapı ortaya çıkmaya başladı⁴³.

Sonuç

İlk Ermeni hanedanı iki yüz yıl ayakta kalmayı başarmış ve kısa bir süre için bölgede büyük bir güç haline gelmiştir. Roma'nın Asya'ya müdahalesi ve egemenliğinin Fırat Nehri'ne kadar yayılması, yakınlardaki Partların başkenti Ctesiphon'u tehdit etti. Partlar Roma varlığını ortadan kaldıramadılar ve Roma da Orta Doğu'daki ekonomik ve siyasi varlıklarından vazgeçmeyecekti. Anaşesliler ilk olarak bu ikili tehdide karşı koyabilecek kadar güçlü bir

⁴² Bournoutian, *A Concise History of the Armenian People...*, s. 35-36.

⁴³ Bournoutian, *A Concise History of the Armenian People...*, s.36.

devlet yaratmaya çalıştılar. Çöküşü, iki güçle ilişkileri dengeleme çabalarının başarısız olmasına yol açtı. Hıristiyanlık döneminin şafağında, ilk Ermeni krallığının bağımsızlığı, Batı Asya'daki Doğu-Batı rekabetinin bir kurbanı oldu.

Kaynaklar

- Azarpay, G. *Urartian Art and Artifacts: A Chronological Study*. Berkeley, 1968.
- Burney, C. and Lang, D.M. *The Peoples of the Hills: Ancient Ararat and the Caucasus*. New York, 1972.
- Forbes, T. *Urartian Architecture*. Oxford, 1970.
- Gamkrelidze, T.V. and Ivanov, V.V. *Indo-European and Indo-Europeans: A Reconstruction and Historical Typological Analysis of a Proto-Language and Proto-Culture*, 2 vols. (in Russian). Tbilisi, 1984.
- Kavoukjian, M., *Armenia, Subartu and Sumer*. Montreal, 1987. Mallory, J.P. *In Search of the Indo-Europeans*. London, 1989. Piotrovskii, B.B. *Urartu: The Kingdom of Van and its Art*. New York, 1967.
- Kavoukjian, M., *The Ancient Civilization of Urartu: An Archeological Adventure*. New York, 1969.
- Renfrew, C. *Archeology and Language: The Puzzle of Indo-European Origins*. Cambridge, 1988.
- Bedoukian, P. *Coinage of the Artaxiads of Armenia*. London, 1978. Dandamaev, M. *Political History of the Achaemenid Empire*. Leiden, 1990
- Dandamaev M. and Lukonin, V. *Culture and Institutions of Ancient Iran*. Cambridge, 1988.
- Diakonov, I. *Prehistory of the Armenian People*. Delmar, NY, 1985. Diakonov, I. and Neroznak, V. *Phrygian*. Delmar, NY, 1985.
- Debevoise, N.C. *A Political History of Parthia*. Chicago, 1938. Dio Cassius. *Roman History*. London, 1955.
- Diodorus Siculus, *History*. London, 1946.
- Bury, J.B. *History of Greece to the Death of Alexander*. London, 1955.
- Dodgeon, M.H. & Lieu, S.N. *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars, AD 226-363*. London, 1991.
- Frye, R. *The Heritage of Persia*. London, 1962.
- Garsoian, N., "Byzantium and the Sasanians" in *Cambridge History of Iran* (Vol. III/1). Cambridge, 1983.
- Garsoian, N., *The Trade and Cities of Armenia in Relation to Ancient World Trade* (English translation and commentary by N. Garsoian). Lisbon, 1965.
- Mommsen, Th. *The Provinces of the Roman Empire from Caesar to Diocletian*. London, 1909.
- Olmstead, A. T. *History of the Persian Empire*. Chicago, 1948. Pliny. *Natural History*. London, 1958
- Polibius. *The Histories*. London, 1961. Procopius. *Works*. London, 1954.
- Rostovtzeff, M.I., *Social and Economic History of the Roman Empire*. 2 vols. Oxford, 1957.
- Rostovtzeff, M.I., *Social and Economic History of the Hellenistic World*. 3 vols. Oxford, 1941.
- Russell, J. *Zoroastrianism in Armenia*. Cambridge, Mass., 1987. Starr, G. *A History of the Ancient World*. New York, 1974.
- Strabo, *The Geography* (trans. H. L. Jones), 8 vols. London, 1961. Tacitus. *Histories*. London, 1956.
- Tam, W., *Hellenistic Civilizations*. London, 1930.
- Toumanoff, C., *Studies in Christian Caucasian History*, Georgetown, 1963.

INTERNATIONAL JOURNAL OF EASTERN MEDITERRANEAN STUDIES
REFEREED JOURNAL
ISSN NO: 2980-2350
YEAR: 2, VOL: 2, ISSUE: 1

Xenophon, *Anabasis* (The Persian Expedition) [trans. R. Warner]. London, 1975.